

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.33>

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Клипа О.П.,

кандидат юридичних наук,
викладач Відокремленого структурного підрозділу
«Сумський фаховий коледж
Сумського національного аграрного університету»

Клипа О.П. Зловживання правом у цивільних правовідносинах: теорія і практика.

Стаття присвячена комплексному аналізу інституту зловживання правом у цивільних правовідносинах, який набуває все більшого значення в умовах динамічного розвитку приватного права. У роботі з'ясовано доктринальні підходи до визначення поняття зловживання правом, досліджено його відмінність від сумлінного використання суб'єктивного права та обґрунтовано необхідність правових обмежень для недопущення свавільних дій з боку учасників цивільного обороту.

Особлива увага приділяється правовим ознакам зловживання правом, зокрема таким, як формальна правомірність дій у поєднанні з їхньою спрямованістю на завдання шкоди іншій стороні, уникнення виконання обов'язку чи одержання неправомірної вигоди. Автор аналізує класифікацію форм зловживання – наприклад, притягнення до відповідальності за формальну реалізацію прав, ухилення від обов'язків, затягування процесу вирішення спорів тощо.

На підставі аналізу судової практики, у тому числі рішень Верховного Суду України, досліджуються ключові тенденції в тлумаченні та застосуванні норм щодо зловживання правом. Наводяться типові приклади зловживань у договірних зобов'язаннях, сімейних, спадкових і корпоративних правовідносинах.

У статті також розглянуто роль правової культури та етичної відповідальності учасників цивільних правовідносин у запобіганні зловживанню правом. Автор акцентує увагу на важливості формування правосвідомості, яка базується на балансі між реалізацією власних інтересів та повагою до прав і законних інтересів інших осіб. Відповідний рівень правової культури та впровадження освітніх і профілактичних заходів на рівні юридичної освіти й професійної діяльності можуть стати ефективними інструментами у боротьбі з правовим нігілізмом і свавіллям у цивільному обороті.

Зроблено висновки щодо необхідності подальшої уніфікації підходів до оцінки зловживання правом, підвищення ролі принципів добросовісності, розумності та справедливості у правозастосуванні. Запропоновано низку пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства та методології правового аналізу, що дозволить підвищити ефективність правового захисту сторін у цивільних спорах.

Результати дослідження мають як наукову, так і практичну цінність, та можуть бути використані в правотворчій, правозастосовній і навчальній діяльності.

Ключові слова: цивільні правовідносини, добросовісність, судова практика, правозастосування, принцип справедливості.

Klypa O.P. Abuse of law in civil legal relations: theory and practice.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the institution of abuse of law in civil legal relations, which is gaining increasing importance in the conditions of dynamic development of private law. The work clarifies doctrinal approaches to defining the concept of abuse of law, examines its difference from the conscientious use of subjective law, and justifies the need for legal restrictions to prevent arbitrary actions by participants in civil transactions.

Particular attention is paid to the legal signs of abuse of rights, in particular, such as the formal legality of actions combined with their aim of causing harm to the other party, avoiding the fulfillment of an obligation, or obtaining an unlawful benefit. The author analyzes the classification of forms of abuse — for example, holding accountable for the formal exercise of rights, evading obligations, delaying the dispute resolution process, etc.

Based on the analysis of judicial practice, including decisions of the Supreme Court of Ukraine, key trends in the interpretation and application of norms on abuse of law are examined. Typical examples of abuse in contractual obligations, family, inheritance and corporate legal relations are given.

The article also examines the role of legal culture and ethical responsibility of participants in civil legal relations in preventing abuse of law. The author emphasizes the importance of forming a legal

awareness, which is based on a balance between the realization of one's own interests and respect for the rights and legitimate interests of other persons. An appropriate level of legal culture and the implementation of educational and preventive measures at the level of legal education and professional activity can become effective tools in the fight against legal nihilism and arbitrariness in civil turnover.

Conclusions are drawn regarding the need for further unification of approaches to assessing abuse of law, increasing the role of the principles of good faith, reasonableness and fairness in law enforcement. A number of proposals are made to improve national legislation and the methodology of legal analysis, which will increase the effectiveness of legal protection of parties in civil disputes.

The results of the study have both scientific and practical value and can be used in law-making, law enforcement, and educational activities.

Key words: civil legal relations, good faith, judicial practice, law enforcement, principle of justice.

Постановка проблеми. У сучасному правовому полі зловживання правом постає як одна з найгостріших проблем цивільного права, що безпосередньо впливає на ефективність реалізації суб'єктивних прав та охорону інтересів інших учасників правовідносин. Незважаючи на нормативне закріплення заборони зловживання правами, у практиці часто виникають труднощі з визначенням меж допустимої поведінки, кваліфікацією зловживань та правовим реагуванням на них.

Відсутність єдиних доктринальних підходів і усталеної судової практики щодо розмежування правомірного здійснення права та його зловживання створює загрозу неоднозначного трактування правових норм, що, у свою чергу, призводить до правової невизначеності та зниження рівня довіри до правосуддя. У зв'язку з цим, постає необхідність глибшого теоретико-практичного осмислення природи зловживання правом, його форм, ознак та правових наслідків, а також розроблення критеріїв для оцінки таких дій у конкретних правовідносинах.

Метою дослідження є з'ясування теоретичних засад та практичних аспектів зловживання правом у цивільних правовідносинах, а також формування системного підходу до виявлення, класифікації та правової оцінки таких дій. Автор прагне проаналізувати чинне законодавство, судову практику та доктринальні підходи з метою визначення ефективних механізмів протидії зловживанню правами, розробити критерії розмежування між добросовісним здійсненням права і його зловживанням,

Стан опрацювання проблематики. Проблема зловживання правом у цивільних правовідносинах активно досліджується в українській правовій науці та судовій практиці, адже вона стосується основоположних принципів: добросовісності, розумності й справедливості. Науковці, зокрема В.В. Лазарєв, В.В. Луць, В.В. Резнікова, І.В. Спасибо-Фатєєва, Т.Т. Полянський, Т.С. Хохолова, Г.М. Чувакова, Л.М. Шишлов у своїх наукових роботах приділяли увагу дослідженню сутності, форм та ознак зловживання правом, а також наполягали на посиленні правових механізмів протидії недобросовісній реалізації прав та вдосконаленню правозастосування. Судова практика поступово виробляє підходи до кваліфікації зловживання, однак гостро стоїть питання узагальнення та уніфікації підходів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному правовому середовищі України питання зловживання правом набуває особливої актуальності, оскільки недобросовісне використання суб'єктивних прав може призводити до порушення прав та інтересів інших осіб, а також підривати принципи справедливості та добросовісності у цивільних правовідносинах.

Цивільний кодекс України містить пряме положення про недопустимість зловживання правом [1], що свідчить про закріплення цього інституту на рівні позитивного права. Проте відсутність чітких критеріїв для встановлення факту зловживання у конкретній ситуації часто ускладнює практичне застосування цих норм. Зазвичай суди орієнтуються на оціночні поняття – «розумність», «добросовісність», «справедливість», що вимагає високого рівня правової культури і професійного досвіду від правозастосувача.

Цивільний процесуальний кодекс України містить норму про недопустимість зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу; вказаною нормою закон також зобов'язує суд вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами [2].

Наукова доктрина пропонує різні підходи до визначення зловживання правом. Один із провідних — функціональний, згідно з яким право не може використовуватися для досягнення цілей, що суперечать його соціальному призначенню. Так, Т.С. Хохлова визначає зловживання правом таку поведінку суб'єкта правовідносин, яка формально відповідає вимогам закону, але фактично порушує права й законні інтереси інших осіб і є несумісною з основними принципами правового порядку та справедливості [3, с. 27].

В.В. Резнікова, в свою чергу, наголошувала на необхідності нормативного визначення поняття «зловживання правом» для ефективної протидії вказаному явищу та підкреслюючи потребу у впровадженні уніфікованих правових стандартів для виявлення ознак зловживання [4, с. 33].

В.В. Лазарєв також акцентував на невизначеності правової природи поняття «зловживання правом» та підкреслює неоднозначність вказаного явища, вказуючи на те, що зловживання правом знаходиться на межі з правопорушенням і лише формально залишається в межах дозволеного [5, с. 179; с. 186].

Сучасні науковці-цивілісти, зважаючи на різні точки зору щодо правової природи поняття зловживання правом, вирізняють і наголошують на одній з ключових проблем: відсутності в законодавстві чіткого визначення терміна «зловживання правом» і його можливих проявів. Це підкреслює особливість цього явища як правової категорії. Адже, користуючись своїми формально закріпленими суб'єктивними правами, людина може завдавати шкоди інтересам інших — як особистим, так і суспільним [6, с. 54].

Аналізуючи думки наукової доктрини, погоджуємося з такою позицією, що дії особи визнаються зловживанням правом у тих випадках, коли вона виходить за рамки дозволеної їй поведінки, навіть якщо ці межі не окреслені чіткою юридичною заборонаю. Таким чином, це означає, що особа фактично посягає на сферу інтересів або прав іншої особи [7, с. 35]. В свою чергу, вважаємо, що відсутність прямої законодавчої заборони не означає вседозволеності. Навпаки, ключовим орієнтиром стає принцип добросовісності, розумності та справедливості, тобто навіть якщо особа формально діє в межах закону, але при цьому порушує права або законні інтереси інших, її поведінка може бути визнана зловживанням правом.

Судова практика демонструє поступове формування підходів до кваліфікації зловживання, зокрема в таких категоріях справ, як спори про поділ майна, припинення права користування житлом, корпоративні конфлікти, а також процесуальні зловживання – наприклад, подання численних безпідставних клопотань або апеляцій з метою затягування розгляду справи. Водночас відсутність установленої практики та методичних рекомендацій створює ризики суб'єктивізму при ухваленні рішень.

У межах цивільного процесу Верховний Суд України сформував важливі підходи до кваліфікації зловживання процесуальними правами, підкреслюючи необхідність забезпечення балансу інтересів сторін судового провадження, недопущення формалізму та упередженості. Верховний Суд неодноразово наголошував, що процесуальні права мають здійснюватися виключно з метою реалізації права на справедливий суд, а не з метою перешкоджання судочинству чи створення штучних процесуальних переваг.

Верховний Суд України, який у своїх постановках неодноразово звертав увагу на необхідність дотримання принципів добросовісності, розумності та справедливості як засад правозастосування. Суд не лише інтерпретує норми Цивільного кодексу України, а й формує правові позиції, що мають вагомe значення для національної судової системи.

Застосовуючи принципи добросовісності, розумності та справедливості, суд встановлює стандарти поведінки для учасників цивільних правовідносин, що сприяє запобіганню формальному та маніпулятивному використанню прав. У багатьох рішеннях Суд прямо вказує, що реалізація суб'єктивного права не повинна суперечити його соціальній функції, а дії, спрямовані на завдання шкоди іншій стороні під виглядом законних вимог, розцінюються як недопустимі. Таким чином, Верховний Суд виконує не лише контрольну, а й правотворчу функцію, зміцнюючи морально-правові засади правозастосування в Україні.

Судова практика в Україні визнає можливість відмови у захисті права у випадках зловживання ним. Так, у постанові Верховного Суду від 03.06.2020 у справі № 318/89/18 зазначено, що зловживання процесуальними правами може бути підставою для залишення позову без розгляду або застосування інших процесуальних санкцій [8].

У постанові Верховного Суду від 08.05.2018 у справі № 910/1873/17 вказано, що зловживання процесуальними правами є процесуальним правопорушенням, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників процесу, що призводять до порушення процесуальних прав інших учасників [9].

Також, у постанові Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 922/4278/21 підкреслено, що суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов чи застосувати інші заходи процесуального примусу у разі зловживання процесуальними правами [10].

Верховний Суд визначив, що зловживання процесуальними правами є процесуальним правопорушенням, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників господарського процесу (їх представників), що призводять до порушення процесуальних прав інших учасників процесу з метою перешкоджання господарському судочинству. Такі дії є підставою для застосування судом процесуальних санкцій, зокрема позбавлення права на процесуальну дію або застосування інших негативних юридичних наслідків, передбачених законом [11].

Окрему увагу Верховний Суд приділяє морально-етичному аспекту здійснення правосуддя, зокрема, вказуючи, що використання нецензурної лексики, образливих і лайливих слів

чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом є виявом очевидної неповаги до честі, гідності інших учасників процесу та може бути визнано зловживанням процесуальними правами [12]. Суд підкреслив, що подібні дії, зокрема подання документів, які містять образливі висловлювання, порушують принципи змагальності та добросовісності сторін у процесі, закріплені у Цивільному процесуальному кодексі України. Таке поведіння не лише шкодить репутації учасників процесу, а й порушує загальний порядок здійснення правосуддя.

Зловживання процесуальними правами в такій формі є підставою для застосування до порушника санкцій, визначених цивільним законодавством, зокрема:

- накладення штрафу;
- залишення поданих документів без розгляду;
- обмеження в подальшій реалізації процесуальних прав (наприклад, у поданні повторних аналогічних клопотань);
- інформування органів адвокатського або іншого професійного нагляду у випадку, коли зловживання вчиняється представником [2].

Більше того, Верховний Суд наголосив, що зловживання правом у такому вигляді суперечить функції представництва, адже представник повинен сприяти ефективному здійсненню правосуддя, а не ускладнювати або дискредитувати процес.

Ґрунтуючись на досліджених судових рішеннях, можна зробити висновки, що зловживання правом може мати різні правові наслідки, залежно від характеру правовідносин та конкретних обставин справи, зокрема:

відмова у захисті права - якщо особа здійснює своє право з метою завдання шкоди іншій особі або зловживає ним в іншій формі, суд може відмовити у захисті такого права;

застосування процесуальних санкцій – у випадках зловживання процесуальними правами суд може застосувати відповідні санкції, передбачені процесуальним законодавством;

відшкодування збитків: особа, яка зловживає своїм правом, може бути зобов'язана відшкодувати завдані збитки іншій стороні.

Ці правові позиції чітко демонструють, що судова влада розглядає зловживання не лише як етичну чи моральну проблему, а як порушення базових процесуальних засад, яке має конкретні юридичні наслідки – від залишення заяв без розгляду до стягнення витрат на правову допомогу з недобросовісної сторони.

Таким чином, Верховний Суд України послідовно розвиває доктрину обмеження процесуальних прав у випадках їх недобросовісного здійснення, забезпечуючи єдність судової практики та посилення авторитету правосуддя.

Висновки. Зловживання правом у цивільних правовідносинах є серйозною проблемою, яка може призводити до порушення прав та інтересів інших осіб, а також підривати принципи справедливості та добросовісності. Законодавство України містить норми, спрямовані на запобігання та протидію зловживанню правом, однак їх ефективне застосування залежить від правової культури учасників правовідносин та активної позиції судів у виявленні та реагуванні на такі випадки.

Водночас, попри наявність відповідних норм, зловживання правом залишається поширеним явищем у правозастосовній практиці, що часто пов'язано з недосконалістю механізмів доведення умислу та відсутністю чітких критеріїв кваліфікації таких дій. Це вимагає від суддів не лише високої професійної підготовки, а й здатності враховувати принципи добросовісності, пропорційності та справедливості під час ухвалення рішень. Посилення ролі судів у запобіганні зловживанням правом, зокрема через формування сталої практики, оприлюднення типових правових позицій і активне використання інституту судових витрат як санкційного механізму, є важливою умовою формування правової держави та зміцнення довіри до судової системи.

Зловживання правом – складне і багатогранне явище, що поєднує в собі як юридичні, так і морально-етичні аспекти. Воно виступає своєрідною межею між правом і безправ'ям, коли формально дозволені законом дії втрачають свою правомірність унаслідок протиправної мети чи недобросовісного наміру.

Практика свідчить, що зловживання правом проявляється як у матеріальних, так і процесуальних правовідносинах – від навмисного затягування судового процесу до використання цивільно-правових конструкцій задля уникнення зобов'язань або нанесення шкоди іншим особам.

Ефективна протидія зловживанню правом потребує, насамперед, поглиблення правової свідомості громадян і учасників правовідносин, удосконалення норм законодавства, зокрема щодо відповідальності за такі дії, а також, розвитку правозастосовчої практики, яка чітко розмежовує добросовісне здійснення прав від їх зловживання.

У перспективі необхідно формувати єдину доктрину щодо виявлення зловживань у різних формах правовідносин, а також розробити чіткі методичні рекомендації для суддів, адвокатів і правників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
3. Хохлова Т.С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28. URL: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734>.
4. Рєзнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.
5. Лазарєв В.В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–186. URL: <file:///C:/Users/olena/Downloads/683-Article%20Text-2311-1-10-20230412.pdf>.
6. Бровченко Т.І, Миргород В.О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 51–56.
7. Карнаух Б.П. зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 31–36.
8. Постанова Верховного Суду від 03 червня 2020 року у справі № 318/89/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89675396> (дата звернення: 12.05.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 08 травня 2018 року у справі № 910/1873/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74221169> (дата звернення: 12.05.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 05 квітня 2023 року у справі № 922/4278/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_05_04_2023_roku_u_spravi_922_4278_21/ (дата звернення: 12.05.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 27 липня 2023 року у справі № 910/12713/22. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_27_07_2023_roku_u_spravi_910_12713_22/ (дата звернення: 12.05.2025).
12. Постанова Верховного Суду України від 05 червня 2024 року у справі № 127/3026/23. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/120396090> (дата звернення: 15.05.2025).